

על קרקע לא יציבה: פרקטיקה בעבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה

ליאור בירגר¹*

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב

תקציר

רקע: עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, החיים בישראל למעלה מעשור ללא מעמד זכויות, הינה תחום חדש בפרקטיקה המקצועית. על רקע היעדר נגישותם של שירותי הרווחה הציבוריים למבקשי המקלט, התפתח התחום בעיקר מחוץ לממסד.

מטרת המאמר: לבחון ולתאר את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה.

שיטת המחקר: מחקר איכותני שנערך בגישת התאוריה המעוגנת בשדה ההבנייתית, וכלל 12 ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות סוציאליות העובדות בשירותים ייעודיים למבקשי מקלט.

ממצאים: פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל עודנה נמצאת בתהליכי התהוות, הכוללים פעולות "חלוציות" של פיתוח וביסוס מענים "יש מאין" על רקע משאבים מועטים. ניתוח הראיונות העלה חמישה מאפיינים ואתגרים מרכזיים בעבודה עם מבקשי המקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד ובלתי פורמליות.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: לצד קווי דמיון בין פרקטיקת העבודה עם מבקשי המקלט ופרקטיקת העבודה עם אוכלוסיות נוספות במצבי הדרה, הממצאים מציגים אתגרים ייחודיים בסיוע למבקשי המקלט. אתגרים אלה נובעים מהממד הפוליטי בתפיסת אוכלוסייה זו וביחס אליה, הכולל מדיניות שמדירה את הפונים מנגישות לזכויות, לצד חוויית טראומה מתמשכת שלהם במהלך החיים בישראל, ולאור יחס חברתי שלילי כלפי מבקשי המקלט והמסייעים להם. בהתבסס על עבודה סוציאלית אנטי-דכאנית מוצעות השלכות להכשרה, להדרכה ולפרקטיקה עם מבקשי המקלט בישראל, תוך הדגשת חשיבות השילוב בין רמות המיקרו והמקרו.

* המחברת מבקשת להודות לאלישבע מיליקובסקי, פרופ' יוחאי נדן וד"ר נורה קורין-לנגר, וכן לסוקרים האנונימיים, על קריאת המאמר ועל הערותיהם המועילות.

מילות מפתח: מבקשי מקלט, חסרי מעמד, אריתריאה, פרקטיקה בעבודה סוציאלית, עבודה סוציאלית ביקורתית, עבודה סוציאלית אנטי-דכאנית.

מבוא

במהלך העשור הראשון של שנות האלפיים החלו להגיע לישראל מבקשי מקלט¹ ממדינות אפריקאיות, בעיקר אריתריאה וסודן. לאורך השנים התאפיינה המדיניות הישראלית כלפיהם בהדרה ובשלילת מרבית זכויותיהם, מתוך כוונה מוצהרת להערים קשיים על חייהם במדינה בתקווה שיעזבו (Bar-Tuvia, 2018). בהמשך לכך, אף כי מרבית מבקשי המקלט לא גורשו מישראל חזרה לארצות מוצאם, נמנעה ממרביתם האפשרות לקבלת מעמד פליט במדינה. יוצאי אריתריאה, קבוצת מבקשי המקלט הגדולה בישראל, זכאים לאשרה ארעית אשר יש לחדשה מדי מספר חודשים, ושאינה מספקת אישור עבודה רשמי או מקנה זכויות רווחה ובריאות (קריצמן-אמיר, 2015). כך, זה למעלה מעשור חיים גברים, נשים וילדים מבקשי מקלט בישראל במצב מתמשך של "לימבו", שאותו ניתן לכנות גם כ"ארעיות קבועה" – מצב לימינלי המובנה על ידי הענקת מעמד זמני שמתארך עד שהופך קבוע (Griffiths et al., 2013).

על רקע זה, ובמענה לצורכיהן של קהילות מבקשי המקלט שהגיעו למדינה, צמח תחום הפרקטיקה של עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל – תחום חדש אשר התפתח בעיקר מחוץ למסד (Nuttman-Shwartz & Shinar Levanon, 2019). העבודה עם מבקשי מקלט מציבה בפני מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל אתגרים רבים, אשר לחלקם קווי דמיון לפרקטיקות עבודה עם אוכלוסיות מהגרים אחרות – למשל הצורך לגשר על פערי תרבות ושפה, ולסייע לפונים להתמודד עם אתגרי ההגירה והשילוב החברתי (קורין-לנגר ונדן, 2012). לצד זאת קיימים בעבודה זו קווי דמיון גם לפרקטיקת העבודה עם אנשים החיים בעוני, כגון סיוע בהתמודדות עם הדרה חברתית, פיזית וסימבולית מתמשכת (קורמר-נבו, 2015). אתגרים אחרים הינם ייחודיים לפרקטיקת העבודה עם מבקשי המקלט – למשל היעדר המעמד האזרחי של הפונים, היעדרם של מעני רווחה ציבוריים הפתוחים בפניהם, וכן תפיסתם הציבורית הרווחת כאיום חברתי (Tirosh & Klein-Avraham, 2019). כפי שהציעו קורין-לנגר ונדן (2012), אקלים פוליטי זה משפיע – גם אם באופן לא מודע – על פרקטיקת העבודה עם הפונים ועל התקומות העובדות הסוציאליות מולם.

אף כי מחקרים מעטים בחנו את נקודות מבטן של עובדות סוציאליות בעבודתן עם מבקשי מקלט בישראל (ראו: Birger, 2020; Levin & Nahum, 2022), טרם נעשה ניסיון להמשיג את מאפייניו של תחום פרקטיקה ייחודי זה. המאמר הנוכחי מבקש למלא חלל זה, בהתבסס על מחקר איכותני שבחן את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, על

1 לאורך המאמר אתייחס ליוצאי אריתריאה החיים בישראל כאל "מבקשי מקלט", מכיוון שזהו הכינוי הרווח כלפיהם, וכן לאור העובדה שמרביתם לא הוכרו רשמית כפליטים בישראל. יחד עם זאת, ראוי לציין כי נציבות האו"ם לפליטים הכריזה על קהילה זו כעל "אנשים במצבים דמויי פליטות" (Bar-Tuvia, 2018). בעולם, רובם המוחלט של הגולים האריתריאים מוכרים כפליטים. אילו פעלה מערכת מקלט מתפקדת בישראל, יש יסוד סביר להניח שמרביתם היו זכאים למעמד פליט גם כאן.

סמך ראינות עומק עם 12 עובדות סוציאליות. המאמר יפתח בסקירת ספרות על אודות פרקטיקת העבודה עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי, וכן בתיאור המדיניות הישראלית כלפי מבקשי מקלט מאריתריאה. לאחר הצגת שיטת המחקר, יידונו חמישה מאפיינים ואתגרים מרכזיים בפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד והיעדר פורמליות. לבסוף אדון בהשלכות המחקר להכשרה, הדרכה ופרקטיקה בעבודה סוציאלית.

סקירת ספרות

עבודה סוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי

עבודה סוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט, אשר עזבו את מדינותיהם על רקע מלחמות ורדיפה, התבססה במדינות הצפון הגלובלי כתחום פרקטיקה מובחן סביב תחילת המאה העשרים ואחת (e.g., Boccagni & Righard, 2020; Ife et al., 2022; Nash et al., 2006; Potocky-Tripodi, 2002; Valtonen, 2001, 2008). תחום זה ממשיך להתפתח על רקע ממדיה ההולכים וגדלים של ההגירה הכפויה: לפי נציבות האו"ם לפליטים (UNHCR), ישנם כיום 89.3 מיליון אנשים בעולם אשר נאלצו להעתיק את מגוריהם עקב מלחמות ורדיפות, ובהם כ-21.6 מיליון פליטים שהוכרה בקשתם למעמד פליט, וכ-4.6 מיליון מבקשי מקלט אשר הגישו בקשה להכרה כפליטים ועודם ממתנים להכרעה (UNHCR, 2022).

פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט כוללת התערבויות ברמות המיקרו, המזו והמקרו עם יחידים, משפחות וילדים, וכן נערים בלתי מלווים. עובדים סוציאליים פוגשים פליטים במסגרת מגוון רחב של שירותים, החל משירותים ייעודיים כגון מקלטים, מתקני קליטה ראשוניים וסיוע של ארגונים ללא מטרת רווח, ועד לשירותים כוללניים כגון שירותי רווחה ציבוריים ושירותי הבריאות ובריאות הנפש (Valtonen, 2008). במשך השנים מרבית המחקר בעבודה הסוציאלית התמקד בפרקטיקה עם פליטים מוכרים אשר קיבלו מעמד, אך בשנים האחרונות מופנה הזרקור אל הפרקטיקה עם מי שחיים במצבים לימינליים מתמשכים – מצבי מעבר שבהם מעמדם אינו מוסדר, למשל מי שחיים במשך שנים ארוכות במחנות פליטים או מי שחיים במדינות הצפון הגלובלי עם מעמד ארעי או בהמתנה להכרעה במעמדם (Boccagni & Righard, 2020).

מן הספרות עולים מספר הקשרים מרכזיים המעצבים את פרקטיקת העבודה עם פליטים ומבקשי מקלט. ראשית, על רקע פערים בין-תרבותיים, קיים צורך לגשר על פערי שפה ותפיסות בין העובד לפונה, ובהתאם לכך רבים משירותי הסיוע מעסיקים מגשרים קהילתיים (Fell & Fell, 2014). ההקשר השני הוא ההגירה – פרקטיקה זו כוללת ליווי של הפונים בהתמודדותם עם אתגרי השילוב החברתי במדינת היעד (Valtonen, 2008). בהקשר זה ניצב אתגר מרכזי של "אקולטורציה", דהיינו תהליכי הסתגלותם של הפליטים לתרבות ולערכים הדומיננטיים במדינה שאליה הגיעו, לצד הצורך בשמירה על קשר עם ערכי תרבות המקור (Berry, 1992). במסגרת תהליכים אלה מלווים העובדים הסוציאליים את הפונים באתגרי הניווט שבין תרבות המקור לבין התרבות הקולטת. תהליכים אלה מאתגרים

במיוחד כאשר קיימים פערים בין שתי התרבויות, וכאשר האקולטורציה מתקיימת במקביל לתהליכים התפתחותיים אחרים, כגון פיתוח זהות בקרב נערים וצעירים (Ziaian et al., 2021).

הקשר מרכזי נוסף הוא טראומה: לאור אחוזים גבוהים של חשיפה לטראומה בקרב פליטים, הפרקטיקה עימם מחייבת היכרות עם הטראומה והשלכותיה (George, 2012; Silove et al., 2017). חוויות טראומטיות עלולות להקשות על בניית אמון עם חלק מהפונים (Guhan & Liebling-Kalifani, 2011) ולתרום לשחיקה ולטראומטיזציה משנית בקרב העובדות (Wirth et al., 2019). עם זאת, חשיפה לטראומה מובילה גם לפיתוח חוסן ומציאת משמעות מחודשת לחיים (Papadopoulos, 2007). כותבים שונים ביקרו את אימוץ היתר של "שיח הטראומה" בקרב עובדים סוציאליים, ואת ההנחה לפיה כל הפליטים הם "טראומטיים" (Fell & Fell, 2014; Watters, 2013). הנחה זו התעצבה לאור ייצוג חברתי-היסטורי מצומצם של "פליטות", הן באקדמיה והן בתקשורת, כקטגוריה הנעה בין שני צירים מרכזיים: ייצוג הפליטים כנזקים וכפסיביים (Ticktin, 2006) או לחילופין כ"אחרים מאיימים" (Watters, 2013). אחת הביקורות הרווחות, אם כן, היא שאימוץ התפיסה של הפליטים כטראומטיים הובילה את אנשי המקצוע לכונן התערבויות מכוונות-טראומה אשר ממוקדות בפרט כברירת מחדל. בשנים האחרונות חלחלו אל השיח המקצועי תפיסות ביקורתיות המדגישות את הסוכנות (agency) של הפליטים, ומעודדות הכרה ביכולתם לפתח חוסן ולהתמודד עם אתגרים נפשיים במגוון דרכים, גם ללא טיפול הממוקד בטראומה.

הקשר נוסף הוא תפיסות החברה הקולטת כלפי פליטים. ערכיהם של העובדים הסוציאליים, בהם חתירה לשוויון ולצדק חברתי, עלולים לעמוד בסתירה לתפיסה הציבורית השלילית כלפי הפליטים במדינה (רמון, 2022). כך עלולים העובדים למצוא עצמם בקונפליקט בין נאמנותם ומחויבותם לחברה הקולטת, מוסדותיה ואזרחיה, לבין מחויבותם לפליטים. כמו כן, שיח ציבורי שלילי עלול להגביר חשדנות הדדית בין העובדים והפונים (Robinson, 2014). לבסוף, המדיניות של המדינה המקבלת, ובמיוחד הגישה למעמד ולזכויות (או היעדרה), מעצבים באופן ניכר הן את השירותים הסוציאליים הזמינים לפונים והן את פרקטיקת העבודה עימם (Field et al., 2020). לדוגמה, מדיניות ממשלתית מדירה תוכל להתבטא במימון מוגבל של שירותי רווחה ייעודיים לפליטים (שם), בחוזים קצרי-מועד ובעומס תיקים גבוה, אשר יאתגרו גם את היכולת של העובדים הסוציאליים לייצר קשרי עזרה משמעותיים עם הפונים (רמון, 2022; Robinson, 2014).

על רקע אתגרים אלה, מספר תאוריות מרכזיות בעבודה הסוציאלית מנחות את פרקטיקת העבודה עם פליטים: עבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם (e.g., Gabel, 2016; Ife et al., 2022), עבודה סוציאלית בינלאומית/טרנס-לאומית (Schrooten, 2021; Straub, 2016), עבודה סוציאלית כשירת/רגישת-תרבות (e.g., Potocky-Tripodi, 2002), עבודה סוציאלית מיועדת-טראומה (e.g., George, 2012), ועבודה סוציאלית אנטי-דכאנית (e.g., Sakamoto, 2007; Valtonen, 2001). כל גישה מדגישה ממדים אחרים של הפרקטיקה, אולם קיימים קווי דמיון בין הגישות. כך למשל, הן עבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם, הנשענת על עקרונות אוניברסליים של זכויות אדם שמעוגנים באמנות בינלאומיות (Zaviršek, 2017), והן הגישה האנטי-דכאנית, מדגישות את חשיבות ההתערבות ברמת המקרו וההשפעה על מדיניות

(Sakamoto, 2007). בפועל, רבים מהמודלים הקיימים משלבים בין הגישות, וקיימת הסכמה כי העבודה עם פליטים מצריכה תפיסה הוליסטית ואימוץ מסגרת אקולוגית הכוללת התערבויות ברמת המיקרו, המזו והמקרו (Nash et al., 2006; Valtonen, 2008).

העבודה עם פליטים, ובמיוחד עם מי שאינם זכאים למעמד חוקי במדינה הקולטת, מאתגרת את מקצוע העבודה הסוציאלית גם מבחינה אתית. היא מדגישה את הקשר המובנה שבין המקצוע לבין המדינה, ואת הנאמנות ההיסטורית של עובדות סוציאליות למדינה ולשירותיה (Lorenz, 1998). במקרה הישראלי, כמו במקרים אחרים, העבודה עם מבקשי מקלט חושפת את קונפליקט הנאמנויות של העובדת בין המדינה – המסרבת להכיר במבקשי המקלט כפליטים, ומונעת מהם גישה למרבית הזכויות האזרחיות – ובין המחויבות לסייע לכל אדם ללא קשר למעמדו החוקי, המעוגנת בערכי המקצוע ובקוד האתיקה של העבודה הסוציאלית (איגוד העובדים הסוציאליים, 2018).

מבקשי מקלט אריתריאים בישראל

נכון לשנת 2022 חיים בישראל כ-20,479 אריתריאים, שהינם 76% מסך מבקשי המקלט האפריקאים במדינה (רשות האוכלוסין וההגירה, 2022). נוסף על כך חיים בישראל כ-8,000 ילדים מבקשי מקלט מתחת לגיל 18 (מסיל"ה, 2021). תושבי אריתריאה נמלטו ממשטר דיקטטורי על רקע חובת שירות צבאי בלתי מוגבל בזמן והפרות זכויות אדם (van Reisen & Estefanos, 2017).

מבקשי המקלט מאריתריאה החלו להגיע לישראל באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים, דרך חציית חצי האי סיני, שם נחשפו רבים לכליאה, עינויים וסחר בבני אדם (קריצמן-אמיר, 2015). בשנת 2013 השלימה ישראל בניית גדר לאורך גבול ישראל-מצרים, וכניסתם פסקה כמעט לחלוטין. בשנה זו הגיע מספר האריתריאים בישראל לשיא של כ-37,000 אנשים. בשנים שחלפו מאז, רבים עזבו או גורשו למדינות מערביות או אפריקאיות. מרבית הקהילה האריתראית שנתרה בישראל חיה כיום בתל אביב ובמספר ערים נוספות, בהן ירושלים, פתח תקווה וחיפה (א.ס.ף, 2022).

האמנה הבינלאומית בדבר מעמדם של פליטים משנת 1951 והפרוטוקול הנלווה לה משנת 1967 הגדירו משפטית מיהו פליט, ומהן הזכויות וההגנות שלהן הוא זכאי. העיקרון המרכזי העומד בלב האמנה הוא "עקרון אי-ההחזרה", הקובע כי אסור להחזיר אדם למקום שבו נשקפת לו סכנה (קריצמן-אמיר, 2015). אך אף שישראל הייתה בין המדינות אשר יזמו את אמנת הפליטים והיא גם חתומה עליה, עקרונות האמנה מעולם לא עוגנו בחוק הישראלי (שם).

עד שנת 2013 מנעה ישראל מיוצאי אריתריאה כל אפשרות להגיש בקשת מקלט לצורך הכרה כפליטים. החל מ-2013 אושרה רשמית האפשרות להגיש בקשה זו, אך בפועל התהליך לא מומש כראוי (Bar-Tuvia, 2018). לראיה, בין השנים 2009–2019 העניקה ישראל מעמד פליט ל-13 אריתריאים בלבד (המוקד לפליטים ולמהגרים, 2019), פחות מאחוז אחד מסך הבקשות שהוגשו. אלה הם אחוזי הכרה נמוכים ביותר: לצורך השוואה, בשנת 2021 קיבלו מעמד 81% מהאריתריאים שהגישו בקשות

מקלט באירופה (EUAA, 2021). בהמשך לכך, המדיניות שננקטה בישראל לאורך השנים כלפי מבקשי המקלט כללה תקנות וחוקים המשתנים באופן תדיר, בהם כליאה, מעצר, גירוש "מרצון" וסנקציות כלכליות (א.ס.ף, 2022).² בשנת 2018, בעת עריכת מחקר זה, הכריזו הרשויות בישראל על תוכנית של גירוש בכפייה לרואנדה ואוגנדה (בירגר ועמיתות, 2018). החלטה זו בוטלה לבסוף, לאחר לחץ ציבורי.

כיום נוקטת ישראל כלפי הרוב המכריע של אזרחי אריתריאה החיים בה מדיניות של "הגנה זמנית", באמצעות הענקת אשרה הדורשת חידוש מדי כמה חודשים וכוללת גישה מוגבלת ביותר לזכויות בריאות ורווחה (קריצמן-אמיר, 2015). מבקשי מקלט מתחת לגיל 18 זכאים לשירותי רפואה, חינוך ורווחה חלקיים, אולם בפועל הם מתמודדים עם חסמים רבים במימוש זכויות אלה. מבקשי מקלט מעל גיל 18 אינם זכאים כלל לגישה לביטוח בריאות ממלכתי ולסל הזכויות הסוציאליות המקובל במדינה, וכן אינם זכאים לאישור עבודה. עם זאת, איסור העבודה אינו נאכף ומעסיקים אינם נקנסים על כך, ועל כן מרבית מבקשי המקלט בארץ כן משתלבים בשוק העבודה – אך בהיעדר אישורי עבודה רשמיים, הם חשופים לניצול בעבודתם.

לא ניתן לנתק את המדיניות הישראלית שתוארה לעיל מן השיח החברתי ומהתפיסות הציבוריות הרווחות על אודות מבקשי המקלט, המכונים רשמית "מסתננים", מונח בעל הקשרים שליליים (Tirosh & Klein-Avraham, 2019). טרטקובסקי ווולש (Tartakovsky & Walsh, 2020) מצאו כי מבקשי המקלט מאפריקה נתפסים כקבוצת המהגרים המאיימת ביותר בחברה הישראלית. תפיסות אלה מעצבות גם את ההתנגדות הציבורית לאימוץ מדיניות מכילה כלפיהם (הוכמן, 2016).

למרות כל זאת, אין להמעיט בכוחות ובחוסן הנפשי של יחידים וקהילות מקרב הפליטים. מרבית מבקשי המקלט בישראל משולבים בשוק העבודה ומקיימים חיי קהילה ומשפחה, חרף המדיניות המכוונת ארוכת-השנים שנועדה להקשות על חייהם (Birger, 2020). יחד עם זאת, אוכלוסייה זו נמצאת במצב משברי מתמשך. רבים נחשפו לאירועים טראומטיים בארץ מוצאם ובדרך לישראל (Nakash et al., 2015), ולכך מתווספים גם חיים בהיעדר מעמד וחשיפה לגזענות, הנחשבים בפני עצמם לאירועים מחוללי-טראומה (Silove et al., 2017). תנאים אלה מעצימים את פגיעותם של מבקשי מקלט להתפתחות מצוקה רגשית, דיכאון, חרדה והפרעת דחק פוסט-טראומטית (Steel et al., 2006). כך נוצר פער בין צרכיה הנפשיים והחברתיים המורכבים של האוכלוסייה לבין המענים המועטים המוצעים לה.

2 הכוונה ל"חוק הפיקדון", אשר החל משנת 2017 הפקיע 20% מהשכר החודשי של כל מבקש מקלט. ביולי 2018 ירד גובה הפיקדון מ-20% ל-6% מהשכר עבור קבוצות פגיעות, בכללן נשים, קורבנות של סחר בבני אדם, קטינים, קשישים ואבות חד-הוריים. באפריל 2020 בוטל החוק בעקבות עתירה שהוגשה לבית המשפט העליון. כיום נלקח היטל בגובה 16% משכר מבקשי המקלט, אשר מופרש על ידי המעסיק.

עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל

עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט התפתחה בישראל החל מאמצע שנות האלפיים, בעיקר מחוץ לממסד, בתגובה להגעתן של קהילות מסודן ומאריתריאה. הסיבה המרכזית לכך נעוצה במדיניות הישראלית: בשונה ממענים ייעודיים לקליטת עלייה יהודית שפותחו לאורך השנים, מבקשי מקלט (וכן מהגרי עבודה) לא קיבלו בישראל נגישות לשירותים פורמליים, ובהם שירותי רווחה (קורין-לנגר ונדן, 2012). לאורך השנים חלו שינויים מסוימים במדיניות משרד הרווחה: עד לשנת 2018 המדיניות הרשמית, שממנה הוחרגו אוכלוסיות בודדות בלבד, הייתה אי-מתן טיפול ושירותים למבקשי מקלט. בשנת 2018, בין היתר בעקבות דוח ביקורת של מבקר המדינה, הורחבו השירותים ונכללו בהם גם מעני חירום לכמה אוכלוסיות של בגירים במצבי פגיעות, כולל השמה במסגרות חוץ במצבי חירום. אוכלוסיות אלה כללו נשים קורבנות אלימות במשפחה, בעלי מוגבלויות, דרי רחוב וקורבנות מוכרים של סחר בבני אדם. אולם גם גישתן של אוכלוסיות אלה לשירותי הרווחה נותרה מצומצמת ביותר עקב מגוון חסמים (א.ס.ף, 2022). באופן רשמי, מרבית הלשכות לשירותים חברתיים בארץ אינן מספקות כיום שירותים למבקשי מקלט, למעט במקרים של ילדים בסיכון (שם). בפועל, חלק מהערים, בהן בין היתר תל אביב, ירושלים ונתניה, מספקות שירותים חלקיים למבקשי מקלט בגירים. עם זאת, מבקשי מקלט בישראל אינם זכאים לקצבאות הביטוח הלאומי.

בהמשך לכך, רבים מן הארגונים הייעודיים למבקשי מקלט צמחו "מן השטח". מתנדבים מן החברה האזרחית, ובהם עובדות סוציאליות, הובילו התארגנויות מקומיות בבאר שבע, בירושלים ובתל אביב, העניקו סיוע הומניטרי ופסיכו-סוציאלי, ופעלו בשיתוף עם קהילות מבקשי המקלט. חלק מן ההתארגנויות התבססו בהמשך כארגונים מוכרים הפועלים עד היום (ראו למשל: א.ס.ף, יוניט"ף, ARDC, JACC). יוצא דופן הוא מסיל"ה, ארגון אשר הוקם בשנת 1999 על ידי עיריית תל אביב וממומן חלקית על ידה, במטרה לסייע לקהילות מהגרי העבודה שהחלו להגיע למדינה בשנות התשעים. בהמשך פתח השירות את דלתותיו גם למבקשי מקלט, וכיום הם אוכלוסיית היעד המרכזית שלו (מסיל"ה, 2021).

דוגמה נוספת היא מעורבותן של עובדות קהילתיות בשירותים חברתיים בדרום תל אביב, האמונות רשמית על מתן שירות לקהילות ותיקות לצד קהילות מבקשי מקלט (Levin & Nahum, 2022). בפועל, לאור עמימות הגדרת תפקידן והמסרים הפוליטיים המועברים אליהן מצד העירייה והמדינה, רבות מהעובדות הקהילתיות עובדות בעיקר עם אזרחים ותיקים. כך, עיקר השירותים הפסיכו-סוציאליים לבגירים עדיין מוענקים מחוץ ללשכות לשירותים חברתיים, על ידי שירותים ייעודיים עירוניים, שירותים מופרטים וארגונים ללא מטרת רווח. מרבית הארגונים הייעודיים למבקשי מקלט שבהם מועסקות עובדות סוציאליות פועלים בתל אביב, ומקצתם פועלים בערים נוספות כגון ירושלים וחיפה. על רקע זה ביקש המחקר הנוכחי לבחון את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה.

שיטה

מחקר איכותני זה נערך בגישת הזרם ההבנייתי של התאוריה המעוגנת בשדה (Charmaz, 2014, 2017). המחקר התבסס על ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות סוציאליות, אשר נערכו כחלק ממחקר איכותני רחב שבחן את ההשלכות של מדיניות המקלט ופוליטיקת ההגירה על יחסי עובד-פונה בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט אריתריאים בישראל ובגרמניה (Birger & Nadan, 2022).

מהלך המחקר

הנתונים נאספו במהלך החודשים אפריל-אוגוסט 2018 על ידי המחברת, שהיא חוקרת, עובדת סוציאלית ופעילה חברתית, בעלת ניסיון של למעלה מעשור בעבודה ובמחקר עם פליטים ומבקשי מקלט בישראל. כ"חוקרת מבפנים", היכרותה המוקדמת עם ארגונים ועובדים סוציאליים בשדה זה סייעו באיתור משתתפים ובפיתוח יחסי אמון עימם. המשתתפים נדגמו למחקר באמצעות דגימת נוחות בהתבסס על היכרותי המוקדמת עם השדה, וכן באמצעות דגימת כדור שלג שהתבססה על הפנייתם של מרואיינים קיימים למרואיינים פוטנציאליים נוספים (Patton, 2015).

פרטים דמוגרפיים

12 עובדות סוציאליות ישראליות - 11 נשים וגבר אחד - רואיינו פנים אל פנים. גילן נע בין 32 ל-51 שנים ($m=40$). כולן היו יהודיות מלבד אחת ערבייה. הוותק שלהן במקום העבודה נע בין חצי שנה לחמש שנים ($m=3$). כולן עסקו בפרקטיקה ישירה עם מבקשי מקלט בגירים שכללה התערבויות פרטניות; מקצתן עבדו במקביל גם ברמת הקבוצה, הקהילה ו/או המדיניות. כולן עבדו בארגונים ייעודיים המעניקים שירותים פסיכו-סוציאליים למבקשי מקלט, בהם ארגוני סיוע ללא מטרת רווח, ארגונים מופרטים וארגונים חצי-ממשלתיים ועירוניים. אוכלוסיות היעד כללו הורים וילדים, אימהות חד-הוריות, שורדי עינויים וסחר בבני אדם, מתמודדי בריאות הנפש ומתמודדים עם מוגבלויות ועם בעיות רפואיות מורכבות.

איסוף הנתונים

הראיונות נערכו בתל אביב ובירושלים, בשפה העברית, במשרדי הארגונים או בבית קפה. הראיונות נמשכו בין שעה לשלוש שעות, הוקלטו ותומללו במלואם. לאחר הראיון, כל משתתפת מילאה שאלון סוציו-דמוגרפי.

ניתוח

הראיונות נותחו באמצעות ניתוח תוכן (Braun & Clarke, 2006) אשר נשען על עקרונות הזרם ההבנייתי של התאוריה המעוגנת בשדה (Charmaz, 2014) וכלל מספר שלבים: (1) קריאה חוזרת של כלל הראיונות; (2) קידוד פתוח, שבמסגרתו זוהו קטגוריות ראשוניות; (3) קידוד ממוקד, שכלל חיפוש אחר קשרים בין הקטגוריות הראשוניות וקיבוצן יחד למספר תמות מרכזיות; (4) הליך של "השוואה מתמדת" (constant comparison) בין התמות שזוהו לבין הספרות ויומן המחקר. היומן, שכלל מחשבות ותובנות

שנאספו על ידי החוקרת במהלך המחקר, סייע למקם את הממצאים בהקשר רחב של הבנייתם מתוך האינטראקציה בין החוקרת למשתתפות, בהתאם לגישת התאוריה המעוגנת בשדה ההבנייתית (שם).

איכות המחקר

כדי לשמור על קריטריון אמינות המחקר, ערכתי ניתוח נתונים מקיף תוך השוואת הנתונים לספרות וליומן המחקר, ושימוש ברפלקסיביות במהלך ניתוח הנתונים והצגתם. כמו כן שאפתי לשמור על קריטריון ההדהוד (resonance), על ידי בחינת הממצאים למול חוויותיהן ותפיסותיהן של נשות מקצוע העוסקות בתחום, במסגרת הצגת הממצאים בהרצאות ובשיחות עם עובדות סוציאליות בשדה זה (Charmaz & Thronberg, 2021).

סוגיות אתיות

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת תל אביב, ונערך על פי הנחיות הוועדה. כל המשתתפות חתמו על טופס הסכמה מדעת. חסיון המשתתפות נשמר לאורך המחקר, כולל הסרת פרטים מזיהוי ושימוש בשמות בדויים בעת הצגת הממצאים.

ממצאים

ניתוח הראיונות העלה כי שדה הפרקטיקה בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט נמצא בתהליכי התהוות והתגבשות. היות שהתחום אינו מוסדר על ידי משרד הרווחה, פעולותיהן של העובדות הסוציאליות התאפיינו במה שכינו חלק מהמרווינות כ"חלוציות" – יצירה וביסוס מענים חדשים "יש מאין". לא פעם, ובמיוחד בשנים הראשונות, לא הייתה הגדרת תפקיד ברורה לעבודה הסוציאלית עם אוכלוסייה זו, ולמעשה העובדות "בראו" את תפקידן תוך כדי תנועה. הדבר בלט במיוחד בראיונות שנערכו עם עובדות סוציאליות ותיקות בתחום. הפרקטיקה ה"חלוצית" כללה התמודדות עם הפער שבין מיעוט המשאבים לבין צורכיהם המרובים והמורכבים של הפונים, עבודה מעבר לשעות הפורמליות וכן שחיקה, זאת לצד מידה רבה של חופש ויצירתיות, תחושת שליחות, משמעות וסיפוק.

המאפיינים והאתגרים המרכזיים בפרקטיקה יתוארו להלן באמצעות חמש תמות. הראשונה, ארעיות קבועה, כוללת אתגרים הנובעים ממעמד הלימנלי של הפונים ומהקושי לתכנן את עתידם. השנייה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, מתייחסת לאתגרים הנובעים מחשיפה של הפונים לטראומה בעברם, וכן מחוויית טראומה מתמשכת בהווה. השלישית, העצמת יחסי הכוח, כוללת את הסיכון של פיתוח תלות בקשר המסייע והגברתה עם הזמן. הרביעית, תחום פוליטי במיוחד, כוללת מפגש יום-יומי עם יחס חברתי שלילי וגזענות ממוסדת, הן כלפי הפונה והן כלפי העובדות, במרחבים האישיים והמקצועיים. התמה האחרונה, היעדר פורמליות, כוללת את היווצרותם של יחסים "אחרים" עם מבקשי מקלט, כגון הגמשה של גבולות הקשר "הקלאסיים" בעבודה הסוציאלית.

ארעיות קבועה: "מתסכל להביא את החלומות"

אתגר מרכזי שעימו התמודדו העובדות הסוציאליות הוא הלימינליות החוקית של מבקשי המקלט בישראל. העובדה שהם אינם מגורשים אך גם אינם מקבלים מעמד זכויות ייצרה מתח תמידי בחיי הפונים, אשר השפיע הן על צורכיהם והן על ההתערבויות של העובדות. מצב הארעיות הקבועה עורר קושי לדמיין ולתכנן את עתיד הפונים מצידם ומצד העובדות (Birger, 2020). לאור זאת העובדות התקשו לבנות עבורם תוכנית התערבות הצופה פני-עתידי, שתוארה כחלק משמעותי מ"ארגז הכלים" שלהן. כך תיארה אלינור, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי, את חשיבות היכולת של הפונה לדמיין עתיד במסגרת ההתערבות:

עם כל מטופל שלי [...] אני תמיד מבררת [...] איפה הם רוצים להיות בעוד שנה, בעוד חמש שנים. איך הם מדמיינים ורוצים שהחיים שלהם ייראו. ועם אוכלוסיות אחרות זה משהו שהוא הרבה פעמים מאוד מדרבן, זה גורם למוטיבציה [...] אין מה לעשות, בלי אופטימיות קשה מאוד להגיע לאנשהו [...] אבל פה [עם פליטים] זה מתסכל אותם אפילו להביא את החלומות [...] אולי אני מפחדת שהם יתחילו לדמיין, ובינתיים יש את המציאות פה בישראל.

אלינור מתארת את היכולת לתכנן את העתיד הן כמשאב נפשי של הפונה והן כמשאב מקצועי של העובדת הסוציאלית, המאפשר לקדם שינוי במסגרת הקשר. אולם משאב זה מוגבל בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל נוכח המדיניות המופנית כלפיהם, בשונה מהשימוש המועיל בו במסגרת הפרקטיקה עם פונים בעלי מעמד אזרחי.

נוסף על כך תוארה יכולת מוגבלת של רבים מהפונים להתמיד בפגישות קבועות (למשל מדי שבוע) ולקחת חלק בהתערבויות ארוכות-מועד. דורית, עו"ס בשירות עירוני, התלבטה לגבי צירוף פונים לקבוצה פסיכו-חינוכית המיועדת להורים ומתקיימת באופן קבוע לאורך שנה:

לצפות מאנשים מהקהילה שיגיעו באופן קבוע זה בלתי אפשרי. שנה זה המון זמן, בטח לאנשים שהחיים שלהם בתנודות. כל שנה יש משפחה שפתאום עוברת לעיר אחרת, עוברת לנורבגיה, זה הכול פתאומי, לא מתוכנן [...] וכל הדברים האלה נורא משפיעים על הקבוצה.

בדבריה התייחסה דורית לעובדה שבעשור האחרון אלפים מקרב הקהילה האריתריאית עזבו את ישראל, חלקם באמצעות תוכנית "יישוב מחדש" של האו"ם, המסייעת לפליטים פגיעים במיוחד במעבר למדינות מערביות אחרות שבהן יקבלו מעמד (UNHCR, 2023). אחרים גורשו או עזבו "מרצון" למדינות שונות באפריקה. רבים מהמעברים התרחשו באופן מהיר ולא מתוכנן. שינויים אלה הקשו על הפונים להתמיד במסגרת ההתערבות והציבו אתגר לבניית הקבוצה, המצריכה יצירת ביטחון והמשכיות.

לכך יש להוסיף כי המציאות הלימינלית של חיי מבקשי המקלט בישראל איננה סטטית, אלא היא התאפיינה ב"גלים" של החלטות ממשלה משתנות, שלרוב הוכרזו באופן בלתי צפוי. תקנות וחוקים שחוקקו לאורך השנים, בהם כליאה וגירוש, הניבו השלכות מיידיות על ההתערבויות המקצועיות. כך

למשל תיארה גלית, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי, את התקופה שבה הוכרז על הגירוש הכפוי לרואנדה ואוגנדה, שהוביל ל"גל" של פניות לשירות שבו עבדה:

המדיניות הייתה חלק מאוד מאוד חי מהחיים שלנו [...] נניח שוב שינו את החוק - זה דבר שמטלטל בכל רמה אפשרית [...] זה בא לידי ביטוי בגלים של פניות שמציפות לחלוטין את השירות [...] ואנחנו לא עומדים בגל כזה.

משמעות ההכרזה על תוכנית הגירוש שאליה מתייחסת גלית הייתה שבתוך שבועות ספורים קיבלו מבקשי מקלט רבים התראה כי הם צפויים להיות מגורשים מישראל בתוך פרק זמן קצר. מדיניות זו הובילה להתדרדרות במצבם הנפשי של הפונים, והצריכה התגייסות של העובדת וזמינות מעבר לשעות העבודה. "גלים" אלה כללו גם עומס של פניות חדשות, לצד הסיוע לפונים קיימים.

דוגמה נוספת להשלכות של "גליו" המדיניות ניתן לראות בדבריה של יעל, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח, שתיארה כיצד ההתערבות עם הפונה הושפעה באופן ישיר מהחלתו של חוק הפיקדון:

את עושה עבודה עם אנשים ואז נכנס חוק הפיקדון והפונה שלך צריכה לרדת לזנות כדי להאכיל את הילדים שלה [...] או לחזור לגבר האלים שהיא ברח ממנו כי היא לא מצליחה כרגע לפרנס ולהאכיל את הילדים שלה.

יעל התייחסה להשלכות הכלכליות של חוק הפיקדון, אשר הוביל לעלייה חדה במדדי העוני בקהילה, במיוחד בקרב אוכלוסיות פגיעות כמו אימהות חד-הוריות (א.ס.פ, 2022). ניתן לראות כיצד ההתערבות המקצועית - במקרה זה, כזו שמטרתה לבסס את עצמאותה של אישה שחוותה אלימות במשפחה - כמו "יורדת לטמיון" עם כניסתו של חוק זה לתוקף.

טראומה מתמשכת והשלכותיה: "אתה בתוך הטראומה"

מאפיין נוסף הוא ההתמודדות עם טראומה והשלכותיה, המהווה סוגיה מרכזית בפרקטיקה עם פליטים בישראל כמו גם בעולם. השאלה כיצד לעבוד עם טראומה כללה שני ממדים: ראשית, השאלה כיצד להתייחס לטראומות מעברם של הפונים על רקע היעדר יציבות בהווה; ושנית, חייהם של הפונים במצב של טראומה מתמשכת בישראל, נוכח גזענות והיעדר זכויות, הקשו על קידום רווחתם. באשר לממד הראשון, עובדות סוציאליות תיארו חשש "לגעת" ו"לפתוח" טראומות שחוו הפונים בארץ המוצא או בדרך לישראל, לנוכח ההבנה שטיפול בטראומה מצריך יצירת תחושת ביטחון והשבת השליטה לחיי הפונה. ערן, עו"ס בשירות עירוני, תיאר דילמה זו בהקשר לעבודה עם פונים המתמודדים עם סימפטומים פוסט-טראומטיים:

הייתה תקופה שבה ניסינו להקביל את העבודה עם מבקשי המקלט לעבודה עם פוסט-טראומה אצל ישראלים. ואז אמרנו - אתה לא יכול לעשות את העבודה הזאת כי אתה חייב קרקע יציבה [...] ועברה עוד שנה והקרקע לא יציבה, ועוד שנה, ועברו ארבע שנים [...] אז אתה משאיר אנשים עם פוסט-טראומה, אתה לא יכול לגעת בה [...] ואתה בעצם עובד על הסימפטומים, מאוד אינסטרומנטלי.

מדבריו של ערן עולה תחושה של צמצום טווח ההתערבויות של העובד הסוציאלי, בהיעדר יכולת להתייחס כראוי לטראומה שחוו הפונים. דילמה זו חושפת את אופיו המתהווה של שדה זה, שבמסגרתו טרם גובשו פרוטוקולים מבוססי-ראיות לטיפול. הידע על אודות העבודה הנדרשת עם אוכלוסיות אחרות במצבי טראומה סתר את מה שפגשו העובדים בשדה עם אוכלוסיית מבקשי המקלט. המתח שבין התאוריה לפרקטיקה הודגם גם בדבריה של ליה, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי:

את לא יכולה לטפל במשהו אחר כשאת בתוך טראומה [...] עזבי תאוריות, זה פשוט לא פרקטי, זה מפרק לחלוטין. היה לי מטופל שאמר לי - בסדר, אני מרוויח, יש לי כסף, אבל אני לא יודע אם לקנות מיטה חדשה. אלה חיים שאתה לא יכול לנשום, גם אם אתה לא לגמרי במצוקה, אתה לא חי, אתה כל הזמן ב-stand-by.

ליה מתארת מציאות "חסרת אוויר" המתבטאת בהחלטות יום-יומיות, קטנות כגדולות, ומחלחלת גם אל הקשר המקצועי. במסגרת החיים "בתוך הטראומה", כלומר נוכח אופייה הטראומטי של הארעיות המתמשכת, נגדעת יכולתם של הפונים לארגן את חייהם ולייצב אותם.

החשיפה לטראומות שחוו הפונים השפיעה גם על העובדות עצמן, אשר תיארו תחושות של טלטלה, זעם, ייאוש, דכדוך וצער לנוכח חשיפת הפונים לאלימות ולעינויים, פעמים רבות מעשה ידי אדם, ובהיעדר מנעים ומערכת שתוארה כ"אטומה". לנוכח זאת ניסו העובדות להימנע מיצירת "קואליציה של ייאוש", כפי שהגדירה זאת אחת המשתתפות, כלומר פיתוח תחושות של ייאוש וחוסר אונים בקרב העובדות. הגם שתחושות אלה תוארו כבלתי נמנעות בחלקן, העובדות תיארו ניסיון להימנע מהזדהות מוחלטת עם חוויית ה"אין" שבה שרויים חלק מהפונים ולשמור על אופטימיות ותקווה, כדי שיוכלו לסייע לפונים דווקא במצבים שבהם האחרונים חווים ייאוש רב בעצמם.

העצמת יחסי הכוח: "כמו עם ילדים קטנים"

על רקע ההדרה המתמשכת של מבקשי המקלט, התפתחו תנאים שהעצימו את יחסי הכוח בין העובדות לפונים. אמנם כל קשר מקצועי בין עובדים סוציאליים ובין הפונים לשירותיהם, במיוחד אוכלוסיות במצבי שוליות והדרה, כולל יחסי כוח מובנים בין העובדת "בעלת הידע" לבין הפונה "מקבל העזרה" (Levin, 2012). אולם כאן, נוסף על יחסי הכוח שנבעו מפערי תרבות, שפה ומוצא אתני, הממדים המבניים - ובמיוחד הפער בין העובדת בעלת האזרחות לבין הפונה חסר המעמד - העצימו את הפערים הקיימים ממילא. כך תיארה יעל את ההשלכות של היעדר הנגישות לשירותי רווחה פורמליים על יחסי הכוח: "ברגע שקהל היעד שבוי, ואין לו שירותים אחרים [לפנות אליהם] [...] אז היכולת לנצל את הסמכות שלך היא כל כך גדולה [...] ואת חייבת להיות ערה ורגישה לזה". בדבריה מתייחסת יעל לכך שמרבית הפונים מנועים מגישה לשירותי רווחה ציבוריים, ולכן הם מהווים "קהל שבוי" של הארגונים הייעודיים. הדבר עלול לצמצם את יכולתם להתלונן על אופי השירות שהם מקבלים וטיבו, ולייצר תנאים נוחים לניצול סמכות מצד העובדת.

על רקע זה, עובדות סוציאליות תיארו מתח בין הרצון להגן על הפונה ובין הסיכון שביצירת תלות בעובדת. מטאפורה שחזרה בקרב הראיונות היא "יחסי הורה-ילד". כך למשל תיארה זאת דנה, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח:

יש משהו בקהילה הזאת שהיא כל כך שקופה וכל כך נחבטת בישראל שאולי לפעמים זה קצת יוצר איזשהו יחס פטרנליסטי, כמו עם ילדים קטנים שאתה נורא רוצה כבר לעזור להם ולפתור להם את כל הבעיות ולהגן עליהן מכל הרוע שבחוץ [...] צריך לשים לב לא לעשות את זה, הם התמודדו עד עכשיו עם דברים נורא קשים, הם יצליחו להתמודד גם עם זה.

בדבריה של דנה ניכר כי היחס לפונים "כמו אל ילדים" מועצם לאור הדרתם המתמשכת. הגם שיייתכן כי המשאלה לגונן עליהם נובעת מכוונות טובות, היא עלולה לייצר ולשמר יחסים א-סימטריים. מתח זה התבטא בדילמות יום-יומיות: העובדות התלבטו, למשל, אם לפנות בשם הפונים לשירותים רפואיים או מוסדות ממשלתיים, לאור החסמים השפתיים והתרבותיים שלהם ונוכח הגזענות שהם חוו. מחד גיסא, פנייה מטעם העובדת עצמה תוכל לקדם את הסיכוי לקבל מענה, ולחסוך מהפונים את היחס המזלזל שלעיתים הם סופגים; מאידך גיסא עמד הרצון לעודד את הפונים לעצמאות ולאפשר להם ללמוד להתמצא בכוחות עצמם בין השירותים הנגישים להם. מן הראיונות עלתה תפיסה מורכבת של העובדות את הפונים, כמי שנמצאים בעמדה מוחלשת וזקוקים ליחס מגונן ולצד זאת כבעלי כוחות וחוסן נפשי.

תחום פוליטי במיוחד: "צריך להיכנס למלחמות"

ההקשר הפוליטי והשלכותיו על הפרקטיקה הציבו אתגר חדש עבור רבות מן המרואיינות, בשונה מהעבודה עם אוכלוסיות יעד אחרות. העבודה עם מבקשי המקלט נקשרה לפוליטיזציה של נושא ההגירה והפליטות, למדיניות הממסדית המדירה כלפיהם ולתפיסה השלילית שלהם בציבור. הללו התבטאו במפגש של הפונה והעובדת גם יחד עם שנאת זרים וגזענות הן במסגרות מוסדיות והן בחיי היום-יום (Birger et al., 2020). בתוך כך תויגו באופן שלילי לא רק מבקשי המקלט עצמם, אלא גם מי שמסייעים להם. כך נחשפו העובדות הסוציאליות לאלימות מילולית או פיזית ולקריאות גזעניות, למשל כשצעדו יחד עם הפונים ברחוב. גם במרחבים אישיים, כמו ארוחות ערב משפחתיות או מפגשים חברתיים, נדרשו לא פעם העובדות להגיב לשאלות ולהערות פוליטיות, שעבור חלקן לא היו טבעיות ושהן לא נדרשו אליהן בעבודתן עם אוכלוסיות אחרות, כגון מתמודדי נפש או ילדים בסיכון. כך למשל תיארה איילת, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח, מפגש חברתי שבו השתתפה:

הלכתי לארוחת ערב בבית של חברה ופגשתי חבר שלהם שאני לא מכירה. העליתי משהו שהיה בעבודה שלי ואז הוא התחיל להגיד דברים רעים על פליטים. עכשיו, אני לא קיצונית [...] לא ניסיתי לשכנע אותו [...] [אבל] הרגשתי מאוד לא בנוח [...] למה אני צריכה להרגיש לא נעים? למה זה צריך לעבור לפסים אישיים?

ניתן לראות בדבריה כיצד הממד הפוליטי "חדר" אל המרחב האישי, והציב אותה בעמדה שבה היא מתויגת או לכל הפחות נדרשת להביע עמדה.

ההקשר הפוליטי התבטא גם בקשר עם הפונים. כך למשל, בזמן ההכרזה על מדיניות הגירוש, התמודדו חלק מהעובדות עם קונפליקט שנבע מעצם היותן ישראליות. הדבר עלה במיוחד בקרב מי שעבדו בשירותים ממשלתיים או עירוניים למחצה. חלקן תיארו תחושות אשמה ואחריות לאור השתייכותן למדינה שהחליטה לגרש את הפונים. אולם גם חלק ממי שעבדו בארגונים ללא מטרות רווח התמודדו עם דילמות זהות, שכן הפונים לא ידעו תמיד להבדיל בין ארגון ממשלתי ולא ממשלתי. חלקם הפנו את התסכול והאכזבה כלפי העובדות, מתוך תקווה שכישוראליות הן יוכלו לשנות את המצב. כך למשל תיארה דנה, עו"ס בעמותה ללא מטרות רווח, את תקופת הגירוש, שבה אחת הבקשות הראשונות של הפונים הייתה סיוע במעבר למדינה מערבית אחרת:

בתור מישהי ששייכת למדינה הזאת והשלטון הזה כביכול אמור לייצג [...] נורא קשה לי עם היחס [לפליטים], ונורא קשה לי שמגיעים אנשים [פונים] ואחד הדברים הראשונים שהם מבקשים זה עזרה בלעבור למקום אחר, נורא עצוב לי שהמדינה שלי לא יכולה לראות בן אדם אחר וללמוד מההיסטוריה.

בדבריה מודגשת ההתמודדות עם שאלות הנוגעות לזהותה ולהשתייכותה למדינה, המועצמות על רקע פעולה מכוונת של המדינה להזקיע את הפונים שעימם היא עובדת. העבודה בתחום פוליטי במיוחד, ולנוכח היעדר מענים, הייתה מצע לכינון פרקטיקה "לוחמנית" שכללה פעולות של תיווך וסנגור. כך למשל תיארה זאת סיגל, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח:

זה העניין של חוסר המעמד, שאין הרבה מענים ואם אני מתאמת טיפול של מישהו אז מאוד קשה לתאם לו טיפול [...] צריך להיכנס למלחמות עם אנשים ולשלוח מיילים, להתקשר, להציק [...] בעבודה הקודמת היה באמת נורא פשוט - היה צריך לקבוע תור, היינו מתקשרים, קובעים תור.

ניכר כי העבודה עם מבקשי המקלט הצריכה מהעובדת "להילחם" - רבות משיחת הטלפון או תכתובת המייל שמטרתן מיצוי זכויות או סנגור נענו בשלילה או נתקלו בדלת סגורה. אקלים זה הוליד פרקטיקות לשינוי מדיניות ברמות שונות, כלומר פעולות שכוונו לשנות את המדיניות הקיימת או לעצב מדיניות חדשה, ברמה הארגונית, המקומית או ברמת המדינה (וייס-גל וגל, 2011). חלק מן העובדות פעלו ברמה המקומית כדי לקדם את הנגשתם של מענים חדשים לקהילת מבקשי המקלט. בחלק קטן יותר של המקרים, ובפרט בארגונים הלא ממשלתיים, עובדות סוציאליות היו מעורבות בפרקטיקות מדיניות ברמת המדינה, כולל עבודה עם התקשורת, עם עורכי דין ועם ארגונים נוספים של חברה אזרחית, למשל במסגרת השתתפות במאבק הציבורי נגד גירוש הפליטים, וכן בפנייה לערכאות משפטיות (לדוגמה: בג"צ א.ס.ף נגד משרד הרווחה). כך תיארה זאת יעל: "יש פה הזדמנות ליישם עבודה סוציאלית כמו שנכתבה... במוצאי שבת ללכת להפגין עם הקהילה וביום ראשון לשבת עם הפונה שראיתי בהפגנה ולחשוב איך עוזרים לו ברמה הפרטנית".

עבור חלק מהעובדות, אימוץ עמדה פוליטית והשילוב בין פרקטיקה ברמת המיקרו והמקרו היו חדשות ונולדו כתוצר של הנסיבות, ולא היו מנת חלקן בעבודה עם אוכלוסיות אחרות. חלקן ציינו כי התמקמות בשדה "פוליטי" יותר לא הייתה טבעית עבורן והיוותה אתגר. עבור אחרות, ייתכן כי אופיו הפוליטי של התחום וההזדמנות "ליישם עבודה סוציאלית כמו שנכתבה", כפי שאמרה יעל, עיצבו את הבחירה בתחום זה מלכתחילה.

בלתי-פורמליות: "הפוך מכל מה שלמדתי"

התמה האחרונה מתייחסת לאופי הבלתי-פורמלי שאפיין את הקשר המסייע בפרקטיקה עם מבקשי מקלט. בלתי פורמליות זו התבטאה בין היתר ב"הגמשה" של גבולות הקשר ושל הסטינג שבו התקיימו המפגשים (Birger & Nadan, 2022). העובדות הסוציאליות יצרו לרוב קשר עם הפונים מחוץ למשרד: במסדרון, במסגרת ביקורי בית, בטלפון, בהודעות וברשתות החברתיות, במסגרת ליווי הפונים, במרחבים קהילתיים או ביציאה להפגנות משותפות. פרקטיקה עם מבקשי מקלט תוארה כשדה שבו העבודה הסוציאלית "הקלאסית" וגבולות הקשר שהיא מייצגת, כפי שנלמדו על ידי חלקן באקדמיה, אינם רלוונטיים. כך למשל תיארה זאת שרה, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח: "[הקשר עם הפונה] הפוך מכל מה שלמדתי בבית ספר לעבודה סוציאלית [...] זה במסדרון, אין לי חדר טיפול, אז עושים מה שיכולים עם המעט שיש לנו." ואילו דנה, אשר עבדה אף היא בארגון ללא מטרת רווח, אמרה:

בחיים לא חשבתי להיות חברה של מישהו [פונה] בפייסבוק לפני שהגעתי לתפקיד הזה. יכול להיות שזה גם לא נכון עכשיו אבל יש איזה משהו ביחסים שדורש משהו קצת אחר [...] דורש קרבה שהיא קצת אחרת, פחות גבולות נוקשים. זה פחות קשר של 50 דקות שבועיות בחדר.

כפי שניתן לראות בדבריהן, הצורך ב"משהו קצת אחר" תואר כניגוד לקשר הקלאסי המתקיים במסגרת מובנית בחדר הטיפולים. הצורך ביצירת יחסים בלתי פורמליים הוסבר על רקע מספר הקשרים: פערי תרבות בין העובדת לפונה, העובדה שרבים מהפונים מצפים לקשר קרוב וחברי, משאבים מצומצמים של העובדת (למשל מחסור בחדרי טיפול), ומדיניות ממסדית המעוררת חוסר ודאות לגבי עתיד הפונה. המאפיין האחרון הוסבר על ידי סיגל, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח:

הם [מבקשי המקלט] קוראים לי מאמי בטלפון, משהו שלא הייתי נותנת לפונים אחרים שלי לעשות [...] אין פורמליות, יש דברים יותר חשובים [...] [כי] לכי תדעי מה יהיה איתם מחר.

כפי שעולה מדבריה, לנוכח המדיניות הקיימת, ובמיוחד סביב האיום בגירוש, ניכר הצורך בגמישות ובויתור על פורמליות.

דיון

מחקר זה בחן את המאפיינים והאתגרים הייחודיים בפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, בהתבסס על ראיונות עומק עם 12 עובדות סוציאליות בארגונים ייעודיים. ממצאי המחקר הצביעו על פרקטיקה "חלוצית" שכללה יצירה וביסוס של מענים חדשים, לעיתים ללא הגדרת תפקיד מכוונת, ובהיעדר קווים מנחים. הפרקטיקה הישירה והדילמות שעיימן התמודדו העובדות נסבו סביב חמישה מאפיינים מרכזיים של העבודה עם אוכלוסיית מבקשי מקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד ובלתי פורמליות. יחד הם מהווים ניסיון ראשון להמשגת עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל כפי שהתהוותה בעשור וחצי האחרונים.

ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם המתואר במחקרים איכותניים שבחנו את הפרקטיקה עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי (Fell & Fell, 2014; Okitiki & Aymer, 2003; Puvimanasinghe, 2015; Robinson, 2014). לדוגמה, במחקר שנערך בבריטניה ובאוסטרליה תיארו העובדים הסוציאליים את הצורך ביצירתיות בתהליך פיתוח המענים לאוכלוסייה זו, לאור משאבים מצומצמים במיוחד הניתנים לה. כמו כן, הם תיארו חשיפה לגזענות בספרה החברתית ובמפגש עם נותני שירותים אחרים, וחשו שלא הוכשרו כראוי לעבודה עם ממדי הטרומה שחוו הפונים (Robinson, 2014). במחקר אחר, עובדות סוציאליות בבריטניה תיארו כי למרות סביבת עבודה מאתגרת, הן הצליחו לפתח מענים ייחודיים עבור הפונים ולקדם שיפור במצבם (Fell & Fell, 2014). באוסטרליה תיארו עובדים סוציאליים אכזבה ממדינתם, אשר הנהיגה מדיניות מדיירה כלפי פליטים ומבקשי מקלט (Puvimanasinghe, 2015). גם הצורך בכינון יחסים בלתי פורמליים עם אוכלוסייה זו דווח במחקרים שנערכו במדינות מערביות אחרות: למשל, עובדים סוציאליים הדגישו את הצורך ביצירת קשר "אחר" עם הפונים, בגובה העיניים, ולפתח גמישות באשר למיקום המפגשים ותדירותם (Puvimanasinghe, 2015; Robinson, 2013).

המחקר הנוכחי תורם לגוף הידע ההולך וגדל על אודות הפרקטיקה עם פליטים ומבקשי מקלט, תוך הדגשת ההשלכות של ארעיות קבועה אשר לא נדונו בהרחבה בספרות. הספרות הקיימת מתמקדת בהשלכות של ארעיות קבועה על רווחתם הנפשית של פליטים, שכן היא מייצרת תחושות ייאוש, חוסר אונים וקושי להתפתח בהווה ולתכנן את העתיד (e.g., Mountz et al., 2022). כמו כן, בקרב מהגרים בעלי מעמד חוקי זמני תועדו אחוזים גבוהים יותר של תסמיני פוסט-טראומה ודיכאון בהשוואה למי שקיבלו מעמד פליט קבוע (Steel et al., 2006). החיים ללא מעמד קבוע עלולים להקשות על תהליכי האקולטורציה של מבקשי מקלט וילדיהם, על התהליכים ההתפתחותיים של גיבוש הזהות בקרב נוער וצעירים ועל יכולתם להשתלב חברתית (Winer et al., 2021; Ziaian et al., 2021).

מפרספקטיבה של עבודה סוציאלית ביקורתית ועבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם, ניתן לראות בקיבוע מבקשי המקלט במצב לימינלי מתמשך מדיניות מכוונת שמטרתה בין היתר למנוע את שילובם החברתי (Zaviršek, 2017). המחקר הנוכחי תיאר את האופן שבו מגבילה מדיניות של

ארעיות קבועה את הפרקטיקה בעבודה הסוציאלית: כך למשל, על רקע המתח שבין הזמני לקבוע, התקשו העובדות הסוציאליות לתכנן יחד עם הפונה את עתידו. על רקע ממצאים אלה רצוי כי עובדות סוציאליות יבחנו, בהתאם ליכולותיו ורצונותיו של כל פונה, האם ובאיזו מידה ניתן לתכנן יחד עימו את עתידו ולכונן התערבויות ארוכות-טווח, כגון השתתפות במפגשים קבוצתיים קבועים לאורך שנה – תוך הכרה בכך שנוכח מציאות חייהם בישראל, חלק מהפונים מסוגלים להתמקד בעיקר בצרכים הנוגעים להווה.

אתגר מרכזי שדווח במחקר נוגע לאופן הטיפול בטרומה ובהשלכותיה על רקע היעדר יציבות בחיי הפונים. אף כי מקובל לראות בפסיכותרפיה ממוקדת-טרומה – לאו דווקא עם פליטים – כלי טיפולי שמתבסס על פיתוח יציבות והשבת השליטה לחיי הפונה (הרמן, 2017), האפשרות להשיב את תחושת השליטה לחייהם של מבקשי מקלט בישראל הינה מוגבלת נוכח מאפייני חייהם במדינה. השאלה כיצד ובאיזה שלב בתהליך הטיפול באוכלוסייה זו ניתן לכונן התערבות ממוקדת-טרומה נדונה בהרחבה בספרות, ויש הגורסים שלא רצוי לעשות זאת בשנים הראשונות לאחר ההגעה לארץ הקולטת (ראו למשל: Pain et al., 2014). אמנם לאורך השנים פותחו מודלים ייעודיים לטיפול נפשי בפליטים ברמה הפרטנית (ראו סקירתם של מאיר ולוריא, 2022) והקבוצתית (לדוגמה: George, 2012); אולם רק גישות בודדות, דוגמת הטיפול הקוגניטיבי-התנהגותי והטיפול בחשיפה לנרטיב, הוכחו מחקרית כמועילות בהפחתת סימפטומים פוסט-טרומטיים (Lambert & Alhasson, 2015). נוסף על כך, עד כה נערכו מעט מאוד התערבויות מבוססות-ראיות עם מבקשי מקלט במצבי אי-ודאות (Aizik-Reebs et al., 2021). מכך עולה כי לא רק שלעובדות הסוציאליות בשטח חסרה הכשרה בנושא, אלא גם שקיים מחסור בידע מבוסס-ראיות בתחום באופן כללי. חשוב לציין כי לא כל מי שחוו טרומה יפתחו תסמינים פוסט-טרומטיים, וייתכן כי מבקשי המקלט עצמם יעדיפו להתמקד במענה על צרכים כמו מציאת עבודה, מגורים והשכלה, ולא לעסוק בעברם (Field et al., 2020).

לבסוף, אבקש לדון בממצאים בראי הגישה האנטי-דכאנית ולמקם אותם כחלק מגוף הידע על אודות הפרקטיקה הביקורתית עם אוכלוסיות במצבי הדרה. הגישה האנטי-דכאנית, הנמנית עם הגישות הביקורתיות בעבודה הסוציאלית, מדגישה כי מנגנונים חברתיים מייצרים דיכוי שאחראי למצוקותיהם של מבקשי המקלט, וגורסת כי על עובדים סוציאליים לפעול לצמצום גורמים מבניים אלה (Dominelli, 2007; Sakamoto, 2002). גישות דומות הנשענות על פרספקטיבה ביקורתית התפתחו בישראל בעשור האחרון בנוגע לעבודה עם אנשים במצבי הדרה ושוליות. המרכזית שבהן, עבודה סוציאלית מודעת-עוני, רואה בעוני הפרה של זכויות אדם ומבקשת להבין את חייהם של אנשים בעוני כנגזרת של המציאות החברתית (ראו: סער-היימן ואחרות, 2018; קרומר-נבו, 2015). אנשים החיים בעוני ומבקשי מקלט חולקים מאפיינים משותפים: ראשית, עוני ופליטות שתיהן בעיות חברתיות מורכבות הנגזרות ממבני דיכוי ברמה החברתית והכלכלית (Sakamoto, 2007). שנית, בדומה לפרקטיקה עם מבקשי מקלט, גם העבודה עם אנשים החיים בעוני מתרחשת לרוב בשדה חסר משאבים (Strier & Binyamin, 2010).

בסקירה שיטתית של מחקרים שבחנו את הפרקטיקה בעבודה סוציאלית עם פליטים ומחוסרי דיור נמצאו מאפיינים דומים בין התחומים גם בעבודה עצמה, בהם עומס תיקים גבוה, קושי בשמירה על

גבולות במסגרת הקשר המסייע, תחושת הצלחה מעטה במאמץ לשפר את מצב הפונים ורמות גבוהות של שחיקה בקרב העובדים. יחד עם זאת, עובדים בתחומים אלה תיארו גם תחושת משמעות וסיפוק מעבודתם (Wirth et al., 2019). מאפיין משותף נוסף נוגע לאופי הקשר המסייע: בדומה לממצאי המחקר הנוכחי, מחקרים עם גברים ונשים החיים בעוני בישראל הצביעו על ציפייה של הפונים לכונן קשר קרוב ובלתי מתווך עם העובדת הסוציאלית, המתקיים מעבר לגבולות הקשר "הקלאסיים" ומחוץ למשרד (סער-היימן ואחרות, 2018; Ribner & Knei-Paz, 2002). סער-היימן ואחרות (2018) הציעו כי "התערבות בהקשר החיים הממשי", כלומר כזו המתקיימת במרחבים בלתי פורמליים כמו הבית ובמסגרת ליווי לשירותים שונים וכוללת התייחסות לצרכים קונקרטיים, היא דרך ליצירת אמון וקרבה. הקווים המנחים לפרקטיקה עם מבקשי מקלט אשר יתוארו להלן יישענו בין היתר על ידע מצטבר זה.

לצד זאת, המחקר הנוכחי הצביע גם על מאפיינים ייחודיים בפרקטיקה עם מבקשי מקלט. אוכלוסיות בעלות מעמד אזרחי זכאיות לזכויות הנובעות מאזרחותן (לפחות בתאוריה), ואילו מבקשי המקלט נמצאים מחוץ לגבולות החוקיים והחברתיים של החברה הישראלית. נוסף על כך, הפרקטיקה בתחום זה פועלת במרחב פוליטי במיוחד, ובמסגרתו פוגשות העובדות הסוציאליות ביקורת וביטויי גזענות כלפיהן וכלפי הפונים באופן יום-יומי ומוחשי. במרחבים אלה נדרשות העובדות הסוציאליות לנקוט עמדה שהיא במהותה אידאולוגית-פוליטית (רמון, 2022), שהרי עצם הסיוע למבקשי מקלט נתפס על ידי רבים בחברה כבלתי לגיטימי.

מכל הסיבות הללו, הפרקטיקה עם מבקשי המקלט מזמנת אתגרים ייחודיים: ברמה המקצועית נדרשות גמישות ויצירתיות נוכח דלות המשאבים הזמינים לאוכלוסייה זו; וברמה האישית עולה הצורך להתמודד עם תפיסות ביקורתיות המופנות אל העובדות במרחבים מקצועיים ואישיים. עם זאת, פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט לא מזמנת רק אתגרים, אלא גם מהווה קרקע לתהליכי פוליטיזציה שכוללים פיתוח מודעות ביקורתית כלפי האופן שבו מדיניות ושיח פוליטי מעצבים את צורכי הפונים, את הקשר המקצועי ואת ההתערבות (Birger et al., 2020).

מגבלות המחקר

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, הראיונות נערכו במסגרת חקר מערכת היחסים בין עובדות סוציאליות ומבקשי מקלט ברמת הפרט. משכך, התערבויות ברמת הקבוצה, הקהילה והמדיניות קיבלו בהם ביטוי חלקי בלבד. כמו כן, המחקר הנוכחי לא עסק בהקשר הבין-תרבותי של הפרקטיקה עם מבקשי מקלט, הכולל אתגרים הנובעים מפערי תרבות ושפה, וכן עבודה עם מגשרים קהילתיים (להרחבה בנושא, ראו: בן-שמואל, 2017). מגבלה נוספת נוגעת לזמן שחלף מאז עריכת המחקר ועד פרסומו: שדה המחקר על אודות מבקשי מקלט בישראל הינו דינמי ורווי שינויים. מאז נערך המחקר בוטל חוק הפיקדון שהוטל על מבקשי מקלט השהים בישראל, ומנגד התחוללה מגפת הקורונה שהובילה למשבר עוני חמור בקהילה. במקביל התבססו ארגוני הסיוע הייעודיים בשטח והמשיכו לצבור ניסיון וידע. ולבסוף, במחקר לא נכללה נקודת מבטם של מבקשי המקלט עצמם, וכן לא נחקרו תהליכי ההכשרה והסוציאליזציה של העובדות ברמה הפורמלית והבלתי פורמלית. ייתכן כי תהליכים אלה השפיעו, בשילוב גורמים אחרים, על הידע הקיים בקרב עובדות סוציאליות לגבי הנושא (אם אכן קיים),

על פיתוח מודעות ביקורתית ועל תהליכי פוליטיזציה בקרבן. מחקרי המשך יוכלו להשלים את התמונה המצטיירת במאמר זה.

השלכות המחקר

למחקר מספר השלכות להכשרה, להדרכה ולפרקטיקה בעבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל:

הכשרה: הכשרות יעודיות לעבודה עם מבקשי מקלט, שיערכו במסגרת בתי הספר לעבודה סוציאלית ובמסגרת קורסים בשדה, יוכלו לעסוק בתחומים הבאים: רקע על אודות חוקים ואמנות בינלאומיות (בהן אמנם הפליטים), סקירת המדיניות הישראלית כלפי מבקשי המקלט, קווים מנחים לעבודת סנגור ופרקטיקת מדיניות, קווים מנחים לפרקטיקה בין-תרבותית, קווים מנחים לעבודה עם טראומה וחוסן במצבי פליטות, התמחות בהתערבויות ממוקדות-טראומה ברמה הפרטנית והקבוצתית וכלים לזיהוי טראומטיזציה משנית והתמודדות עימה. כמו כן, כפי שמציעה רמון (2022), ניתן לשלב דוגמאות להתארגנויות מקצועיות ממדינות אחרות, כגון הארגון "עובדים סוציאליים ללא גבולות" שהוקם באנגליה ומציע כתיבת דוחות מקצועיים להערכת צורכיהם של מבקשי מקלט ללא תשלום, וכן פועל להעלאת מודעות בקרב אנשי ונשות מקצוע ולשינוי מדיניות.

הדרכה: במסגרת יחסי ההדרכה, מומלץ לבדוק מהן העמדות והתפיסות של העובדות כלפי הגירה ופליטות בכלל וכלפי מבקשי המקלט בישראל בפרט, תוך אימוץ גישה לא שיפוטית המאפשרת השמעה של מגוון דעות. רצוי להתייחס גם לאופן שבו העובדות מושפעות מהיחס החברתי כלפי הפונים וכלפיהן כמי שמסייעות להם, אשר עולה במרחבים המקצועיים והאישיים שלהן, ולבחון כיצד יחס זה משפיע עליהן מבחינה רגשית ומבחינת ההתערבות שהן מבצעות. כמו כן מומלץ לעודד תהליכי פיתוח מודעות ביקורתית בקרב העובדות (Sakamoto & Pitner, 2005). מודעות זו, המכונה גם רפלקציה ביקורתית (Fook, 2002), כוללת התבוננות על זהותה של העובדת, מיקומה החברתי והנחות המוצא שלה, ועל האופן שבו אלה משפיעים על תפיסתה לגבי הפונה, מערכת היחסים הנרקמת עימו וההחלטות והפעולות שמבצעת העובדת במסגרת הפרקטיקה (Sakamoto, 2007; Sakamoto & Pitner, 2005). נוסף על כך, יש לסייע לעובדות לזהות סימני שחיקה וטראומטיזציה משנית, לצד צמיחה פוסט-טראומטית עקיפה. לאור האתגרים הייחודיים לתחום, ייתכן כי מסגרת קבוצתית של הדרכה או קבוצת עמיתות תוכל לשמש מקור משמעותי לתמיכה.

פרקטיקה: ברמת העובדת, מלבד רפלקציה ביקורתית המופנית פנימה, רצוי להתבונן על סוגי הדיכוי שחווים מבקשי המקלט ברמה המבנית, במטרה להימנע מפעולות שעלולות לשחזר ולחזק את אותו דיכוי במסגרת הקשר המסייע (Dominelli, 2002). יש לשאוף לכוון יחסים "בגובה העיניים", תוך תפיסת מבקשי המקלט כבעלי ברית המסוגלים לקבל החלטות אישיות לגבי חייהם (Sakamoto, 2007). כך, יחסים בלתי פורמליים אינם פתרון "אד-הוק" אלא בחירה מקצועית הנובעת מהכרה בנסיבות החברתיות המאפיינות את חייהם של מבקשי המקלט. יחד עם זאת, ייתכן שקידום יחסים בלתי היררכיים יוותר מוגבל כל עוד חיים מבקשי המקלט במצב של היעדר מעמד, וכל עוד הפער בנגישות לזכויות בין העובדות לבינם הוא כה גדול.

התערבות ברמת הפרט, גם זו הממוקדת בטראומה, תיעשה מתוך תפיסה שרגשותיהם ותחושת העצמי של מבקשי המקלט מושפעים בין היתר מחוסר שוויון ומדיכוי ברמה המבנית, ותוך הכרה בכך במסגרת הקשר (Allan, 2015). מתן שם להשלכות היעדר המעמד על מצבם הנפשי יוכל לתרום להקלה בתחושות כמו בדידות או האשמה עצמית. לצד זאת, יש לפעול לסנגור ומיצוי זכויות אקטיבי, כולל למידת הזכויות (המעטות) העומדות לרשות מבקשי המקלט ועידוד הפונים למצותן, במקביל לפעולה מול גופים ברמה העירונית והארצית כדי להנגיש זכויות נוספות (קרומר-נבו, 2015). מהלכים אלה מגיעים מתוך התייצבות לצד הפונים, כלומר נקיטת עמדה מעורבת, הצבעה על אי-הצדק הטמון במצב הקיים ועבודה משותפת עם הפונים במטרתה לשנותו (שם).

ברמת המזו, יוכלו עובדות סוציאליות לפעול ליצירת קשרים הדדיים בין מבקשי מקלט לבין קהילות ישראליות מקומיות (Valtonen, 2008). ברמת המקרו, פעולות לשינוי המדיניות הקיימת יעשו בשיתוף פעולה עם עורכי דין, התארגנויות של מבקשי מקלט וארגוני חברה אזרחית. כמו כן, לאור הייצוג החברתי השלילי של מבקשי המקלט בישראל והשלכותיו על הפונים ועל הפרקטיקה, יוכלו עובדות סוציאליות להפנות את הזרקור אל סיפורים אישיים וקהילתיים של מבקשי המקלט אשר נותרו סמויים מהעין (Zaviršek, 2017). כך, דרך פנייה לתקשורת ולקובעי מדיניות, ניתן לקדם ייצוג חיובי והומני של מבקשי המקלט ברמה החברתית והתקשורתית.

סיכום

המחקר הנוכחי בחן ותיאר את מאפייניו של תחום הפרקטיקה עם מבקשי מקלט בישראל, תוך מתן במה לחוויותיהן של העובדות הסוציאליות הפועלות בחזית זו. ממצאי המחקר הראו כי תחום זה כולל אתגרים ייחודיים מהבחינה הפרקטית והאתית. קידום זכויותיהם של מבקשי המקלט בישראל, אשר לו מחויב מקצוע העבודה הסוציאלית, מחייב אימוץ תפיסה ביקורתית ופוליטית. נראה כי ללא שינוי במדיניות הקיימת, קידום משמעותי ברווחתם של מבקשי המקלט ייותר מוגבל ביותר.

נקודות מפתח

- פרקטיקה עם מבקשי מקלט בישראל הינה תחום חדש אשר התהווה בעשור וחצי האחרונים, בעיקר מחוץ למסד.
- המחקר מצביע על התמודדותן של עובדות סוציאליות עם אתגרים הנובעים מהאופי הפוליטי של סוגיית מבקשי המקלט, מהמדיניות המדירה כלפי הפונים ומהיעדר מענים זמינים עבורם.
- כדי לקדם את רווחתם של מבקשי המקלט, יש לשלב בין פרקטיקה ברמת המיקרו והמקרו, כולל באמצעות סנגור ושינוי מדיניות, וכן לפעול נגד הדה-הומניזציה של מבקשי המקלט בשיח החברתי ובתקשורת.

מקורות

- א.ס.ף (ארגון סיוע לפליטים). (2022). מבקשי מקלט בישראל: רקע כללי. <https://assaf.org.il/he/refugees-in-israel/>.
- איגוד העובדים הסוציאליים (2018). קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל. <https://www.socialwork.org.il>.
- בירגר, ל., שוהם, ש. ובלוצמן, ל. (2018). עדיף כלא בישראל מלמות בדרך – עדויות העוזבים "מרצון" לרואנדה ואוגנדה שקיבלו הגנה באירופה. https://hotline.org.il/publication/report_europe_birger_bolzman_shoham/.
- בן-שמואל, ש. (2017). גשר על פני מים סוערים – סיפור של טיפול שהוא חיפוש אחר תקווה: טיפול במבקשי מקלט במרפאת "גשר". הגירה, 7, 1-10.
- הוכמן, א. (2016). איום נתפס, מרחק חברתי, והדרה של מבקשי מקלט מסודאן ואריתריאה בישראל. הגירה, 7, 45-66.
- המוקד לפליטים ולמהגרים (2019). נתוני הכרה בפליטים: 2009-2019. <https://hotline.org.il/foir-moi-recognized-refugees-reply-190829/>.
- הרמן, ג'. ל. (2017). טראומה והחלמה. עם עובד.
- וייס-גל, ע. וגל, ג'. (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. מאגנס.
- מאיר, י. ולוריא, ע. (2022). מקלט לנפש: מדרך לעזרה ראשונה פסיכולוגית וטיפול נפשי בפליטים ובמבקשי מקלט. פסיכולוגיה עברית. <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=4372>.
- מסיל"ה (2021). סיכום פעילות לשנת 2021. <https://www.tel-aviv.gov.il/Residents/HealthAndSocial/Pages/Mesila.aspx>.
- סער-היימן, י., קרומר-נבו, מ. ולביא-אג'אי, מ. (2018). התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עונו. חברה ורווחה, ל"ח(3), 629-657.
- קורין-לנגר, נ. ונדן, י. (2012). עבודה סוציאלית בחברה מגוונת ומרובת תרבויות. בתוך מ. חובב, א. לויטל וי. קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 506-526). הקיבוץ המאוחד.
- קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עונו: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה(3), 301-321.
- קריצמן-אמיר, ט. (2015). מבוא. בתוך ט. קריצמן-אמיר (עורכת), לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל (עמ' 9-26). הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2022). נתוני זרים בישראל: מהדורה מס' 3/2022. https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/foreign_workers_stats/he/zrim_q3_2022.pdf.
- רמון, ש. (2022). דילמות מרכזיות הנוגעות להשפעת סכסוך פוליטי אלים על עבודה סוציאלית. בתוך א. נוטמן-שורץ (עורכת), עבודה סוציאלית תחת אש: תיאוריה מחקר והתערבות (עמ' 407-430). פרדס.
- Aizik-Reebs, A., Yuval, K., Hadash, Y., Gebreyohans Gebremariam, S., & Bernstein, A., (2021). Mindfulness-based trauma recovery for refugees (MBTR-R): Randomized waitlist-control evidence of efficacy and safety. *Clinical Psychological Science*, 9(6), 1164-1184. <https://doi.org/10.1177/2167702621998641>
- Allan, J. (2015). Reconciling the 'psycho-social/structural' in social work counselling with refugees. *The British Journal of Social Work*, 45(6), 1699-1716. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcu051>

- Bar-Tuvia, S. (2018). Australian and Israeli agreements for the permanent transfer of refugees: Stretching further the (Il)legality and (Im)morality of Western externalization policies. *International Journal of Refugee Law*, 30(3), 474–511. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eey042>
- Berry, J. W. (1992). Acculturation and adaptation in a new society. *International Migration*, 30(s1), 69-85. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1992.tb00776.x>
- Birger, L. (2020). “Permanent temporariness”: Eritrean refugees and social workers’ perceptions of Israeli policies and their implications for family well-being. In D. Roer-Strier & Y. Nadan (Eds.), *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel* (pp. 217-240). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-44278-1_12
- Birger, L., Nadan, Y., & Ajzenstadt, M. (2020). Politicisation processes in everyday practice with refugees: The experiences of Israeli and German social workers. *European Journal of Social Work*, 23(6), 1019-1031. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1793107>
- Birger, L., & Nadan, Y. (2022). Social workers and refugee service users (re)constructing their relationships in a hostile political climate. *Journal of Social Work*, 22(2), 402-421. <https://doi.org/10.1177/14680173211009739>
- Boccagni, P., & Righard, E. (2020). Social work with refugee and displaced populations in Europe: (Dis)continuities, dilemmas, developments. *European Journal of Social Work*, 23(3), 375-383. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1767941>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <http://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. Sage Publications.
- Charmaz, K. (2017). The power of constructivist grounded theory for critical inquiry. *Qualitative Inquiry*, 23(1), 34–45. <https://doi.org/10.1177/1077800416657105>
- Charmaz, K., & Thornberg, R. (2021). The pursuit of quality in grounded theory. *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 305-327. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1780357>
- Dominelli, L. (2002). *Anti-oppressive social work theory and practice*. Macmillan.
- European Union Agency for Asylum (EUAA). (2021). *Latest Asylum trends - Annual overview 2021*. <https://euaa.europa.eu/latest-asylum-trends-annual-overview-2021>
- Fell, B., & Fell, P. (2014). Welfare across borders: A social work process with adult asylum seekers. *The British Journal of Social Work*, 44(5), 1322–1339. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct003>
- Field, R. S., Chung, D., & Fleay, C. (2021). Working with restrictions: A scoping review of social work and human service practice with people seeking asylum in the Global North. *The British Journal of Social Work*, 51(1), 57-76 <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa006>
- Fook, J. (2002). *Social work critical theory and practice*. Sage Publications.
- Gabel, S. G. (2016). Forward. In T. Maschi, *Applying a human rights approach to social work research and evaluation: A rights research manifesto* (pp.1-12). Springer.
- George, M. (2012). Migration traumatic experiences and refugee distress: Implications for social work practice. *Clinical Social Work Journal*, 40, 429-437. <https://doi.org/10.1007/s10615-012-0397-y>
- Griffiths, M., Rogers, A., & Anderson, B. (2013). *Migration, time and temporalities: Review and prospect*. COMPAS Research Resources Paper. https://etnologia.uw.edu.pl/sites/default/files/griffiths_compas_review_and_prospect_1.pdf
- Guhan, R., & Liebling-Kalifani, H. (2011). The experiences of staff working with refugees and asylum seekers in the United Kingdom: A grounded theory exploration. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 9(3), 205–228. <https://doi.org/10.1080/15562948.2011.592804>

- Ife, J., Soldatić, K., & Briskman, L. (2022). *Human rights and social work*. Cambridge University Press.
- Lambert, J. E., & Alhassoon, O. M. (2015). Trauma-focused therapy for refugees: Meta-analytic findings. *Journal of Counseling Psychology*, 62(1), 28-37. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/cou0000048>
- Levin, L. (2012). Towards a revised definition of client collaboration: The knowledge–power–politics triad. *Journal of Social Work Practice*, 26(2), 181-195. <https://doi.org/10.1080/02650533.2010.545121>
- Levin, L., & Nahum, M. (2022). Public community work in neighborhoods with both citizen and asylum-seeking residents: South Tel Aviv as a study case. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 1-13. <https://doi.org/10.1080/15562948.2022.2039830>
- Lorenz, W. (1998). Social work, social policies and minorities in Europe. In C. Williams, H. Soydan, & M. R. D. Johanson (Eds.), *Social work and minorities: European perspectives* (pp. 247-264). Routledge.
- Mountz, A., Wright, R., Miyares, I., & Bailey, A. J. (2002). Lives in limbo: Temporary protected status and immigrant identities. *Global Networks*, 2(4), 335-356. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00044>
- Nakash, O., Langer, B., Nagar, M., Shoham, S., Lurie, I., & Davidovitch, N. (2015). Exposure to traumatic experiences among asylum seekers from Eritrea and Sudan during migration to Israel. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 17(4), 1280-1286. <https://doi.org/10.1007/s10903-014-0022-y>
- Nash, M., Wong, J., & Trlin, A. (2006). Civic and social integration: A new field of social work practice with immigrants, refugees and asylum seekers. *International Social Work*, 49(3), 345-363. <https://doi.org/10.1177/0020872806063407>
- Nuttman-Shwartz, O., & Shinar Levanon, O. (2019). Asylum seekers in Israel: Challenges to social work. *The British Journal of Social Work*, 49(8), 2283-2298. <https://academic.oup.com/bjsw/article-abstract/49/8/2283/5303942>
- Okitikpi, T., & Aymer, C. (2003). Social work with African refugee children and their families. *Child & Family Social Work*, 8(3), 213-222. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2003.00286.x>
- Pain, C., Kanagaratnam, P., & Payne, D. (2014). The debate about trauma and psychosocial treatment for refugees. In L. Simlich & L. Andermann (Eds.), *Refuge and resilience: Promoting resilience and mental health among resettled refugees and forced migrants* (pp. 51-60). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7923-5_4
- Papadopoulos, R. K. (2007). Refugees, trauma and adversity-activated development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312. <https://doi.org/10.1080/13642530701496930>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research and evaluation methods* (4th ed.). Sage Publications.
- Potocky-Tripodi, M. (2002). *Best practices for social work with refugees and immigrants*. Columbia University Press.
- Puvimanasinghe, T. D. S. (2015). *Surviving, striving, and thriving: Qualitative study with former refugees and their services providers in Australia* [Doctoral Dissertation, University of Adelaide]. Adelaide Research & Scholarship. <http://hdl.handle.net/2440/91779>
- Ribner, D. S., & Knei-Paz, C. (2002). Client's view of a successful helping relationship. *Social Work*, 47(4), 379-387. <https://doi.org/10.1093/sw/47.4.379>
- Robinson, K. (2013). Supervision found wanting: Experiences of health and social workers in non-government organisations working with refugees and asylum seekers. *Practice*, 25(2), 87-103. <https://doi.org/10.1080/09503153.2013.775238>
- Robinson, K. (2014). Voices from the frontline: Working with refugees and asylum seekers in Australia and the UK. *The British Journal of Social Work*, 44(6), 1602-1620. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct040>

- Sakamoto, I. (2007). A critical examination of immigrant acculturation: Toward an anti-oppressive social work model with immigrant adults in a pluralistic society. *The British Journal of Social Work*, 37(3), 515–535. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcm024>
- Sakamoto, I., & Pitner, R. O. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive social work practice: Disentangling power dynamics at personal and structural levels. *The British Journal of Social Work*, 35(4), 435–452. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bch190>
- Schrooten, M. (2021). Transnational social work: Challenging and crossing borders and boundaries. *Journal of Social Work*, 21(5), 1163–1181. <https://doi.org/10.1177/1468017320949389>
- Silove, D., Ventevogel, P., & Rees, S. (2017). The contemporary refugee crisis: An overview of mental health challenges. *World Psychiatry*, 16(2), 130–139. <https://doi.org/10.1002/wps.20438>
- Steel, Z., Silove, D., Brooks, R., Momartin, S., Alzuhairi, B., & Susljik, I. (2006). Impact of immigration detention and temporary protection on the mental health of refugees. *The British Journal of Psychiatry*, 188(1), 58–64. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.104.007864>
- Straub, U. (2016). International social work - An overview. In B. Schwarzer, U. Kämmerer-Rütten, A. Schleyer-Lindenmann, & Y. Wang (Eds.), *Transnational social work and social welfare: Challenges for the social work profession* (pp. 13–23). Routledge.
- Strier, R., & Binyamin, S. (2010). Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisational rationale. *The British Journal of Social Work*, 40(6), 1908–1926. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcp122>
- Tartakovsky, E., & Walsh, S. D. (2020). Are some immigrants more equal than others? Applying a threat-benefit model to understanding the appraisal of different immigrant groups by the local population. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(19), 3955–3973. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1565402>
- Ticktin, M. (2006). Where ethics and politics meet. *American Ethnologist*, 33(1), 33–49. <https://doi.org/10.1525/ae.2006.33.1.33>
- Tirosh, N., & Klein-Avraham, I. (2019). “Memorless”: The visual framing of asylum seekers in Israel. *Journalism Studies*, 20(3), 381–400. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1383857>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2022). *Figures at a glance*. <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2023). *Israel/Resettlement*. <https://www.unhcr.org/il/en/durable-solutions/resettlement>
- Valtonen, K. (2001). Social work with immigrants and refugees: Developing a participation-based framework for anti-oppressive practice. *The British Journal of Social Work*, 31(6), 955–960. <https://doi.org/10.1093/bjsw/31.6.955>
- Valtonen, K. (2008). *Social work and migration: Immigrant and refugee settlement and integration*. Routledge.
- van Reisen, M., & Estefanos, M. (2017). The exodus from Eritrea and who is benefiting. In M. van Reisen & M. Mawere (Eds.), *Human trafficking and trauma in the digital era : The ongoing tragedy of the trade in refugees from Eritrea* (pp. 95–147). Langaa Research & Publishing CIG.
- Watters, C. (2013). Forced migrants: From the politics of displacement to a moral economy of reception. In S. J. Gold & S. J. Nawyn (Eds.), *Routledge international handbook of migration studies* (pp. 115–122). Routledge.
- Winer, N., Nuttman-Shwartz, O., & Huss, E. (2021). “A home of my own”: The experience of children of international migrants. *Clinical Social Work Journal*, 49(3), 325–335. <https://doi.org/10.1007/s10615-021-00811-1>

- Wirth, T., Mette, J., Prill, J., Harth, V., & Nienhaus, A. (2019). Working conditions, mental health and coping of staff in social work with refugees and homeless individuals: A scoping review. *Health & Social care in the Community*, 27(4), e257-e269. <https://doi.org/10.1111/hsc.12730>
- Zaviršek, D. (2017). The humanitarian crisis of migration versus the crisis of humanitarianism: Current dimensions and challenges for social work practice. *Social Work Education*, 36(3), 231-244. <https://doi.org/10.1080/02615479.2017.1303043>
- Ziaian, T., Puvimanasinghe, T., Miller, E., De Anstiss, H., Esterman, A., & Dollard, M. (2021). Identity and belonging: Refugee youth and their parents' perception of being Australian. *Australian Psychologist*, 56(2), 123-136. <https://doi.org/10.1080/00050067.2021.1893601>